

การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4 : การวางรากฐานเพื่อก้าวจาก สังคมจารีตลักษณะสู่สังคมนวลักษณ์ของสยาม

The National Development in the reign of King Rama IV : The Basic Plan for Upgrading Traditional Society to Modern Society of Siam

รองศาสตราจารย์สุวิชัย โกศลยะวัฒน์ *

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 2394-2411 ตลอด 17 ปี เป็นระยะเวลาที่ประเทศไทยหรือสยามขณะนั้นก้าวสู่การเปลี่ยนแปลงหลายด้านอันกล่าวได้ว่าเป็นรากฐานของการพัฒนาประเทศ ในสมัยต่อมา มีหลายประการในด้านสังคมวัฒนธรรม เศรษฐกิจ การเมือง การต่างประเทศ การสาธารณสุข

การพาณิชย์ และการศึกษาที่เริ่มเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ 4 จากที่เคยเป็นแบบจารีตลักษณะ (Traditional Society) หรือลักษณะแบบเดิมที่ดำเนินสืบมาหลายเป็นแบบนวนลักษณ์ (Modern Society) หรือลักษณะแบบใหม่ตามแบบตะวันตกที่เริ่มแผ่ขยายอิทธิพลเข้ามาและเป็นแบบใหม่ตามลักษณะแบบไทยผลจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวยังคงมีผลดำเนิน ต่อมาให้สยามได้ก้าวสู่

*รองศาสตราจารย์สังกัดภาควิชาพื้นฐานการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา จ.ชลบุรี

ในการแสวงหาอาณานิคมโพ้นทะเล ซึ่งเริ่มเข้าสู่ภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 อังกฤษรบชนะพม่า จีน และหัวเมืองมลายู และเมื่อถึงรัชกาลที่ 4 จักรวรรดินิยมเริ่มตามคิด ประชิดพรมแดนไทยมากขึ้น โดยอังกฤษขยายมาทางด้านตะวันตกและได้ฝรั่งเศสขยายเข้ามาทางด้านตะวันออก ทำให้เกิดปัญหากระทบกันอยู่เนื่อง ๆ ตามแนวชายแดนและคนในบังคับ (แอ็บบ็อต โลว์ มอฟเฟ็ต (เขียน) นิจ ทองโสภิต (แปล), 2520 : 33) สถานการณ์เช่นนี้ เป็นจุดอันตรายที่ส่งผลต่อความมั่นคงของชาติ ทำให้ไทยเห็นความจำเป็นที่ต้องปรับเปลี่ยนและพัฒนาประเทศให้เป็นแบบใหม่เพื่อความอยู่รอดตามภาวะการณ์ในขณะนั้น

กล่าวได้ว่าการคุกคามของจักรวรรดินิยมเป็นปัจจัยเร่งและตัวกระตุ้นประการสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยดังคำกล่าวที่ว่า “กำลังจากภายนอกเป็นเหตุเปลี่ยนแปลงความ เป็นไปของพระราชอาณาจักร” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, 2481 : 223) ซึ่งประเทศเพื่อนบ้านที่ประสบอยู่เป็นตัวอย่างอันดีจากพม่า และญวน หากไทย ปฏิเสธอำนาจตะวันตกและทำการต่อต้าน จะนำมาซึ่งความสูญเสียเอกราชอธิปไตยของชาติได้ ดังพระราชดำริของพระองค์ที่ว่า “ทางฝ่ายญวน เล่าพวกนี้ก็ตาบอดหูก็หนวก ทั้งคือทั้งวันเหมือนกับคนไทยในแผ่นดินก่อนก็ไม่ปาน ความคือร้นนั้นเองทำให้พวกญวนก่อเรื่องเล็กเป็นเรื่องใหญ่เป็นผลให้ประเทศชาติต้องตกเป็น กอลอนี ฝรั่งเศสไปในที่สุด” (แอ็บบ็อต โลว์ มอฟเฟ็ต (เขียน) นิจ ทองโสภิต (แปล), 2520 : 160)

จึงทำให้พระองค์ทรงเห็นว่าไทยควรปรับเปลี่ยนระบบจารีตแบบเก่าที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศให้เหมาะสมกับกาลสมัย พร้อมรับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นจากมหาอำนาจตะวันตก ดังพระราชดำรัสความว่า (เอ.บี. กริสโวลด์ (เขียน) หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (แปล), 2511 : 2) “วิธีเดียวที่ไทยจะคงอยู่ได้ก็คือต้องยกเลิกการแยกตัวอยู่อย่างโดดเดี่ยวต้องยอมทำการค้ากับต่างประเทศและรับความคิดเห็นใหม่ๆ แก่ไขเปลี่ยนแปลงประเพณีอันล้าสมัยของตน” จึงมีการปรับเปลี่ยนวิเทโศบายในการติดต่อกับต่างประเทศใหม่เพื่อให้ไทยได้ประโยชน์ตอบแทนตามสมควรและสูญเสียให้น้อยที่สุด

จากการที่องค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอันมากขณะผนวชก่อนขึ้นครองราชย์นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้พระองค์ทรงเป็นผู้รอบรู้และศึกษาหาความรู้อยู่เสมอ พระองค์ทรงได้ทรงหนังสือชาวที่ฝรั่งเศสพิมพ์ในเมืองจีน สิงคโปร์และป็นั่งอยู่เป็นประจำ (สมเด็จพระบรมราชดำรัส ราชานุภาพ, 2516 : 101) จึงทรงเข้าพระทัยในสาเหตุและความจำเป็นที่ต้องเปลี่ยนแปลงสังคมสยามในขณะนั้น เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์และได้ดำเนินวิเทโศบายค้าขายกับชาติตะวันตกปรากฏว่าชาติตะวันตกให้ความสนใจเข้ามาติดต่อกับค้าขายกับไทยมากขึ้น ทำให้ไทยเริ่มเรียนรู้ระบบการค้าขายกับต่างชาติ กลวิธีในการจัดการติดต่อกับต่างประเทศ แต่ละประเทศ ธรรมเนียมการปฏิบัติต่าง ๆ ของทูต พ่อค้าคนกลาง หมอสอนศาสนา ความจำเป็นด้านการรู้ภาษาอังกฤษ ฯลฯ

ในการแสวงหาอาณานิคมโพ้นทะเล ซึ่งเริ่มเข้าสู่ภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 อังกฤษรบชนะพม่า จีน และหัวเมืองมลายู และเมื่อถึงรัชกาลที่ 4 จักรวรรดินิยมเริ่มตามติดประชิดพรมแดนไทยมากขึ้น โดยอังกฤษขยายมาทางด้านตะวันตกและได้ฝรั่งเศสขยายเข้ามาทางด้านตะวันออก ทำให้เกิดปัญหากระทบกันอยู่เนื่อง ๆ ตามแนวชายแดนและคนในบังคับ (แอ็บบ็อต โลว์ มอฟเฟ็ต (เขียน) นิจ ทองโสภิต (แปล), 2520 : 33) สถานการณ์เช่นนี้ เป็นจุดอันตรายที่ส่งผลต่อความมั่นคงของชาติ ทำให้ไทยเห็นความจำเป็นที่ต้องปรับเปลี่ยนและพัฒนาประเทศให้เป็นแบบใหม่เพื่อความอยู่รอดตามภาวะการณ์ในขณะนั้น

กล่าวได้ว่าการคุกคามของจักรวรรดินิยมเป็นปัจจัยเร่งและตัวกระตุ้นประการสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยดังคำกล่าวที่ว่า “กำลังจากภายนอกเป็นเหตุเปลี่ยนแปลงความ เป็นไปของพระราชอาณาจักร” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, 2481 : 223) ซึ่งประเทศเพื่อนบ้านที่ประสบอยู่เป็นตัวอย่างอันดีจากพม่า และญวน หากไทย ปฏิเสธอำนาจตะวันตกและทำการต่อต้าน จะนำมาซึ่งความสูญเสียเอกราชอธิปไตยของชาติได้ ดังพระราชดำริของพระองค์ที่ว่า “ทางฝ่ายญวน เล่าพวกนี้ก็ดาบอดหูก็หนวก ทั้งคือทั้งวันเหมือนกับคนไทยในแผ่นดินก่อนก็ไม่ปาน ความคือร้อนนั้นเองทำให้พวกญวนก่อเรื่องเล็กเป็นเรื่องใหญ่เป็นผลให้ประเทศชาติต้องตกเป็น กอลอนี ฝรั่งเศสไปในที่สุด” (แอ็บบ็อต โลว์ มอฟเฟ็ต (เขียน) นิจ ทองโสภิต (แปล), 2520 : 160)

จึงทำให้พระองค์ทรงเห็นว่าไทยควรปรับเปลี่ยนระบบจารีตแบบเก่าที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศให้เหมาะสมกับกาลสมัย พร้อมรับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นจาก มหาอำนาจตะวันตก ดังพระราชดำรัสความว่า (เอ.บี. กริสโวลด์ (เขียน) หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล (แปล), 2511 : 2) “วิธีเดียวที่ไทยจะคงอยู่ได้ก็คือต้องยกเลิกการแยกตัวอยู่อย่างโดดเดี่ยวต้องยอมทำการค้ากับต่างประเทศและรับความคิดเห็นใหม่ๆ แก้ไขเปลี่ยนแปลงประเพณีอันล้าสมัยของตน” จึงมีการปรับเปลี่ยนวิเทโศบายในการติดต่อกับต่างประเทศใหม่เพื่อให้ไทยได้ประโยชน์ตอบแทนตามสมควรและสูญเสียให้น้อยที่สุด

จากการที่องค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอันมากขณะผนวชก่อนขึ้นครองราชย์นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้พระองค์ทรงเป็นผู้รอบรู้และศึกษาหาความรู้อยู่เสมอ พระองค์ทรงได้ทรงหนังสือข่าวที่ฝรั่งเศสพิมพ์ในเมืองจีน สิงคโปร์และป็นังอยู่เป็นประจำ (สมเด็จพระบรมราชดำรัส ราชานุกาพ, 2516 : 101) จึงทรงเข้าพระทัยในสาเหตุและความจำเป็นที่ต้องเปลี่ยนแปลงสังคมสยามในขณะนั้น เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์และได้ดำเนินวิเทโศบายค้าขายกับชาติตะวันตกปรากฏว่าชาติตะวันตกให้ความสนใจเข้ามาติดต่อกับค้าขายกับไทยมากขึ้น ทำให้ไทยเริ่มเรียนรู้ระบบการค้าขายกับต่างชาติ กลวิธีในการจัดการติดต่อกับต่างประเทศแต่ละประเทศ ธรรมเนียมการปฏิบัติต่าง ๆ ของทูต พ่อค้าคนกลาง หมอสอนศาสนา ความจำเป็นด้านการรู้ภาษาอังกฤษ ฯลฯ

(กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 44 จ.ศ. 1215) อันส่งผลให้ธรรมเนียมประเพณีและการปฏิบัติตัวของคนไทยมีการเปลี่ยนแปลงในเวลาต่อมา

เมื่อมีนโยบายเปิดกว้างดังกล่าวทำให้รัฐบาลอังกฤษได้แต่งตั้ง เซอร์ จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) ผู้สำเร็จราชการฮ่องกง ซึ่งอยู่ในความปกครองของอังกฤษขณะนั้น เป็นทูตเดินทางเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญากับไทย เซอร์ จอห์น บาวริง ได้รับแต่งตั้งจากสมเด็จพระนางเจ้า วิคตอเรียแห่งอังกฤษให้มาเจรจันับว่าเป็นทูตที่มาอย่างเป็นทางการและตำแหน่งสูงกว่าทูตที่ส่ง ไปยังประเทศอื่น รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการต้อนรับเป็นอย่างดีตามแบบที่สมเด็จพระนารายณ์จัดต้อนรับราชทูตจากฝรั่งเศสและโปรตุเกสฯ แต่งตั้งคณะผู้แทนไทยในการเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาเบอรินท์ที่ทำไว้ก่อนหน้านี้กับอังกฤษ เมื่อการเจรจาสิ้นสุดลงผู้แทนทั้งสองฝ่ายได้ลงนาม กันในสนธิสัญญาบาวริง เมื่อวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2398 (เฟรด คับบลิว ริคส์ (เขียน) อมร โสภณวิเศษฐรังศ์ และเอกวิทย์ ณ กลาง (แปล) , 2519 : 8) นับเป็นการวางรากฐานเปิดประตูสู่ การค้าระหว่างประเทศอย่างเป็นทางการของไทย และส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ตามมา อาทิ การกำหนดระเบียบการเก็บภาษี สินค้าที่ชัดเจน โดยรัฐบาลเก็บภาษีขาเข้าได้ไม่เกินร้อยละสาม ส่วนภาษีขาออกเก็บได้เพียงขั้นเดียว ยกเลิกการผูกขาดทางการค้ากับต่างประเทศ แต่เปิดให้มีการค้าได้โดยเสรี (ดี.จี.อี. ฮอลล์ (เขียน) คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยาและคณะ (แปล), 2522:812) นับว่าเป็นรากฐานการพัฒนาด้านการ

ค้าขายกับต่างประเทศอย่างเป็นระบบแบบใหม่ ของสังคมไทย

แนวคิดและวิธีการปรับเปลี่ยนเพื่อพัฒนาประเทศให้เป็นสังคมแบบใหม่

หากพิจารณาถึงผลที่ตามมา แม้นองว่าการทำสนธิสัญญาบาวริงดังกล่าวทำให้ไทยก้าวสู่ระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ และได้พัฒนาชาติรัฐให้ก้าวขึ้นสู่ความเป็นชาติที่มีศักยภาพในการดำเนินนโยบายกับชาติมหาอำนาจได้อย่างสมบูรณ์ แต่สนธิสัญญานับนี้มีข้อกำหนดที่ไทยเสียเปรียบอยู่หลายประการ อาทิ ไทยต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตทางการศาล เพราะในสัญญาระบุว่าให้ จัดตั้งกงสุลอังกฤษประจำอยู่ที่กรุงเทพ ฯ และเป็นผู้ตัดสินคดีของชนในอารักขาของอังกฤษที่ อยู่ในประเทศไทยดังนั้น คนอังกฤษและคนในบังคับ อังกฤษจึงไม่ต้องขึ้นศาลไทย ทำให้ไทยอ่อนด้อยไปในการใช้อำนาจอธิปไตยบนแผ่นดินในสายของคนไทยเองและชาวต่างชาติ จนมีข่าวออกไปว่าไทยเสมือนเสียอำนาจด้านนี้ราวกับอยู่ใต้การปกครองของอังกฤษ ซึ่งไม่ต่างจากประเทศเพื่อนบ้านขณะนั้น รัชกาลที่ 4 ได้มีพระกระแสราชบัญชาเกี่ยวกับเรื่องนี้ ความว่า (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 550,ม.ป.ป : 1)

“...ได้ยินว่าเจ้านายขุนนางเป็นอันมาก พุดกันคิดกันว่าเพราะวังหลวงวังหน้าในแผ่นดินปัจจุบันนี้ แลเสนาบดีผู้ใหญ่บางพวกคบค้าชอบพอกับอังกฤษ เล่าเรียนพูดภาษาและใช้หนังสือกับอังกฤษ อังกฤษจึงลวนลามเข้ามามากมาย วุ่นวายต่างๆ ให้ได้ความรำคาญ การเรื่องนี้

เหตุนี้ท่านทั้งปวงจงคิดสืบสาวเหตุที่จริงดูว่าอย่างไร เมื่อก่อนนี้ใน 50 ปี เมืองเกาะหมากก็เป็นของเมืองไทย เมื่อเมืองเกาะหมากเป็นของอังกฤษไปทีหลังนั้นเพราะใครคบอังกฤษเล่าเมืองสิงคโปร์แต่ก่อนเป็นของแขกยาโฮมาเป็นของอังกฤษตั้งเป็นท่าค้าขายใหญ่โต เมื่อศักราช 1181 มานันท์กรุงจึงเรียกว่าเมืองใหม่จนถึงทุกวันนี้เป็นเพราะเจ้านายช้างไทยคนใดไปคบกับอังกฤษเล่า...

จากหลักฐานแสดงให้เห็นถึงความจำเป็นที่ไทยต้องยอมเปิดประตูทำการค้ากับต่างชาติก็เพื่อความอยู่รอดของชาติ แต่ขณะเดียวกันนั้นแม้จะมีความเสียเปรียบก็ยังได้รับประโยชน์อยู่บ้างจากการนี้คือได้วางรากฐานพัฒนาคนให้มีความรู้ด้านภาษาอังกฤษและทำการค้าขายอย่างเป็นระบบสากลมากขึ้น หากแข็งขันอาจเกิดปัญหาที่ยากต่อการแก้ไขดังตัวอย่างของมาเลเซียและสิงคโปร์ดังกล่าวและยังมีตัวอย่างของพม่าและจีนอีกครั้ง (เรื่องเดียวกัน : 2)

“เมืองมะละเลง เมืองทวาย เมืองมณฑุริ เมืองตะนาว เมืองงาย เป็นของพม่าหมด เป็นของอังกฤษไปเมื่อศักราช 1187 ได้ 34 ปี มาแล้วนั้นเพราะใครคบกับอังกฤษเล่าที่เมืองจีนแต่ก่อนเรือสำเภาไปค้าขายกันมานานแล้วก็ไม่ได้ยินใครเล่าว่าได้เห็นกำปั่นไฟบังคับท่าไม้กำปั่นไฟจึงออกซื้อเชิงแซไป เมืองฮ่องกงแต่ก่อนก็ไม่มีเดี๋ยวนี้เป็นท่าค้าขายใหญ่โตของอังกฤษตั้งแต่ ศักราช 1205 มานันท์เพราะใครคบกับอังกฤษเล่า”

จากพระราชดำรัสแม้ว่าการคบกับอังกฤษอาจมีผลเสียอยู่บางประการ แต่มีผลดีคือทำให้บ้านเมืองได้พัฒนาขึ้นตามแบบตะวันตกประเทศที่ปฏิเสธไม่คบกับอังกฤษอาจถูกบีบ

บังคับ จนในที่สุดต้องเสียเมืองเพราะมีอาณานิคมแสนยานุภาพได้อีกทั้งการเข้ามาของชาติตะวันตกก็มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ขุนนาง พ่อค้าทำการค้าขายกับต่างชาติเป็นส่วนบุคคลอยู่แล้วและได้รับประโยชน์เฉพาะตนไป แต่ประโยชน์มิได้ตกอยู่กับประเทศ หากเรื่องระหว่างบุคคลเกิดเป็นความขัดแย้งอาจลุกลามเป็นเรื่องของชาติได้ ด้วยพระราชวินิจฉัยและพระปรีชาญาณอันกว้างไกลนี้ จึงทรงเห็นความจำเป็นที่ต้องเปิดประเทศติดต่อกับต่างชาติอย่างเป็นทางการและเป็นระบบโดยตรงอันจะเอื้ออำนวยผลประโยชน์ให้แก่แผ่นดินโดยรวมได้มากกว่าเป็นส่วนเฉพาะบุคคล

ในฐานะผู้นำประเทศพระองค์ทรงเข้าพระทัยในสภาพการณ์ต่าง ๆ จากประเทศเพื่อนบ้านและผลที่เกิดขึ้นกับประเทศต่าง ๆ รอบด้าน อีกทั้งทรงตระหนักในด้านแสนยานุภาพของมหาอำนาจตะวันตกเป็นอย่างดีว่าไทยไม่มีทางเอาชนะได้แต่ควรโอนอ่อนผ่อนตามและเตรียมการป้องกันด้วยการพัฒนาประเทศชาติพัฒนาสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมให้เหมาะสมมากขึ้นทำให้ประเทศเกิดความเสียหายน้อยที่สุดแต่ขณะเดียวกันได้ถือเป็นโอกาสวางรากฐานพัฒนาประเทศให้เป็นแบบใหม่ที่เหมาะสมไปด้วย พร้อมกันดังความในพระราชดำรัสว่า (เรื่องเดียวกัน : 3)

“...ตามสภาพเท่าที่เป็นอยู่อย่างทุกวันนี้ประเทศเราล้อมรอบไปด้วยประเทศที่มีกำลังอำนาจ 2 หรือ 3 ด้าน แล้วประเทศเล็กๆอย่างเราจะเป็นประการใด ถ้าหากจะสมมุติเอาว่าเราได้ค้นพบเหมืองทองคำภายในประเทศของเราข้างนอกเรา

สามารถขุดทองมาได้หลายล้านชั่ง จนเอาไปขายได้เงินมาซื้อเรือรบสักร้อยลำ แม้กระทั่งเรายังไม่สามารถไปสู้รบปรบมือกับพวกนี้ได้ด้วยเหตุผลใดแล้ว ก็เพราะเรายังจะต้องซื้อเรือรบและอาวุธยุทธภัณฑ์ต่างๆ จากต่างประเทศพวกนั้น เรายังไม่มีกำลังพอจะจัดสร้างสิ่งเหล่านี้ด้วยตัวของเราเอง แม้ว่าเราพอจะมีเงินซื้อหาได้เขาก็จะเลิกขายให้กับเราในเมื่อเขารู้ว่าเรากำลังติดเขี้ยวติดเล็บจนเกินฐานะ ในภายภาคหน้าเห็นจะมี อาวุธที่สำคัญสำหรับเราอย่างเดียวกันคือปากของเราและใจของเราให้เทียบพร้อมไปด้วยเหตุผลและเขาวนั้ไหวพริบ ก็เห็นพอจะเป็นทางป้องกัน ตัวเราได้..."

เพื่อเป็นการป้องกันลัทธิจักรวรรดินิยมที่กำลังแผ่ขยายเข้ามาอย่างมากในขณะนั้น และการขัดแย้งกับ มหาอำนาจตะวันตกขณะนั้นอาจเป็นสาเหตุให้ต่างชาติใช้เป็นข้ออ้างเพื่อรุกรานไทยได้ ทางหนึ่งที่จะป้องกันตัวเองได้ระดับหนึ่งก็คือการยอมรับวัฒนธรรมและวิทยาการของชาวตะวันตก ซึ่งถือว่าเป็นของใหม่ในขณะนั้นนำมาปรับปรุงพัฒนา ประเทศให้ทันสมัยในสายตาของชาติตะวันตกเพราะได้เรียนรู้จากประเทศเพื่อนบ้านแล้วว่าการดำเนินนโยบายแบบเดิมไม่สามารถนำพาประเทศ ไปสู่ความเป็นชาติที่เท่าเทียมกันได้ ในความคิดของมหาอำนาจตะวันตก แต่จะอยู่ในฐานะค้อยและเสียเปรียบกว่าแน่ดังพระราชดำริที่ว่า (สมเด็จพระราชินีนาถรำราชานุภาพ, 2516 : 122)

"...ประเทศทั้งหลายทางตะวันออกนี้ ค่อยไปภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที ถ้าไม่เปลี่ยนรัฐบาลนโยบายของประเทศสยามให้ฝรั่งนิยมว่า ไทยพยายามบำรุงบ้านเมือง

ให้เจริญตามอารยธรรม ก็อาจจะไม่ปลอดภัยมันคงได้..."

จากกระแสพระราชดำริ แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงเห็นความสำคัญและความจำเป็นของการปรับปรุงพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะการรับวิทยาการจากตะวันตก ทรงเห็นว่าความรู้ด้านภาษาอังกฤษจะช่วยให้การสื่อสารต่อกัน การทำความเข้าใจวิทยาการสมัยใหม่ การศึกษา ความรู้สึก ความคิด ตลอดจนขนบธรรมเนียม ประเพณีของชาวตะวันตกได้เป็นอย่างดี มีส่วนช่วยให้คนไทยได้พัฒนาสติปัญญาและโลกทัศน์ใหม่ขึ้นเพื่อการปรับตัวและก้าวให้ทัน กระแสการเปลี่ยนแปลง ซึ่งสมเด็จพระราชินีนาถรำราชานุภาพได้ให้ทรงพระชนนีไว้ว่า (สมเด็จพระราชินีนาถรำราชานุภาพ, 2504 : 105)

"...ในสมัยนั้นผู้มีสติปัญญาที่เป็นชนชั้นสูงเห็นว่าการสมาคมเกี่ยวข้องกับฝรั่ง ต่างประเทศจะต้องมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนภาษาอังกฤษจะเป็นภาษาสำคัญของประเทศทางตะวันออก มีเจ้านายบางพระองค์และราชการบางคนปรารถนาจะศึกษาวิชาการและขนบธรรมเนียมของฝรั่งจึงเล่าเรียนให้รู้ภาษาอังกฤษโดยพยายามศึกษากับพวกมิชชันนารีอเมริกัน..."

ดังนั้นในรัชสมัยของพระองค์การเรียนรู้ภาษาอังกฤษอย่างเป็นทางการจึงเริ่มขึ้นเพราะภาษาเป็นเครื่องมือในการวางรากฐานเพื่อการเรียนรู้และพัฒนาประเทศในด้านอื่นตามมาเริ่มตั้งแต่พระองค์ขณะทรงผนวชอยู่ที่วัดสมอรายหรือวัดราชาธิวาส ได้ทรงศึกษาภาษาละตินกับสังฆราชปาล เลกัวซ์ (Bishop Pallegoix) (แอ็บบ็อดโลว์ มอฟเฟ็ต (เจียน) นิจ ทองโสภิต (แปล), 2520 : 19) และต่อมาเมื่อเสด็จประทับที่วัดบวรนิเวศ

วิหารได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับหมอเจซซี คาสเวล (Reverend Jesse Caswell) ทรงศึกษา สัปดาห์ละ 4 ครั้ง ๆ ละ 1 ชั่วโมง (เรื่องเดียวกัน : 27) ดังที่หมอ คาสเวล ได้บันทึกไว้ว่า (อ้าง ในขจร สุขพานิช , 2518 : 120)

“...ฉันได้รับพระราชหัตถเลขาเจ้าฟ้า ใหญ่ทรงพระราชทานห้องในวัดให้ฉันสอน ศาสนาและแจกหนังสือ โดยมีเงื่อนไขว่าฉัน ต้องถวาย วิชาภาษาอังกฤษแก่พระองค์ท่าน เป็นการตอบแทน ฉันเริ่มถวายภาษาอังกฤษแก่ พระองค์ท่านและมีพระสงฆ์ 3 รูป และมีเจ้านายขุนนางไทยอีก 10 คนเรียนอยู่ด้วยสอนทุกวันจันทร์ อังคาร พุธ ศุกร์ ครั้งละ 1 ชั่วโมง ตั้งแต่ 9.00 น. ถึง 10.00 น. ...”

จากหลักฐานแสดงให้เห็นว่าพระองค์ท่านสนพระทัยในการศึกษาภาษาอังกฤษเป็นอย่างมาก และได้ทรงศึกษากับเจ้าของภาษา โดยตรงหมอคาสเวลถวายการสอนภาษาอังกฤษ ได้ 3 ปี ต่อมาป่วยและถึงแก่กรรมลงพระองค์ท่านได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษต่อมาด้วยพระองค์เอง แต่ภาษาในระยะแรกยังไม่ลึกซึ้งนัก เพราะไม่สนใจไปตามหลักไวยากรณ์และไม่มีผู้รู้ ช่วยแก้ไขให้ (ดี.จี.อี.ฮอลล์ (เขียน) คุณวรุณยุพา สนิตวงศ์ ณ อยุธยาและคณะ (แปล) , 2522 : 809) แต่พระองค์ท่านได้ทรงตั้งพระราชหฤทัย ศึกษาอย่างจริงจังจนแตกฉานและนำความรู้ ด้านภาษาไปใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 คือ การช่วยตรวจสอบ แก้ไขสัญญาที่ไทยทำไว้กับอังกฤษเมื่อครั้ง เซอร์ เจมส์ บรุ๊ค เข้ามาขอ แก้ไขในปี พ.ศ. 2393 และได้ทรงศึกษาวิชาการ แขนงอื่น อาทิ โหราศาสตร์ คาราศาสตร์ จาก คำราไทย มอญ

และอังกฤษ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2500 : 1) จนกระทั่ง เซอร์จอห์น บาวริง ได้มา เข้าเฝ้า พระองค์ในปี พ.ศ. 2398 ที่ทรงขึ้น ครองราชย์ แล้ว พระองค์ทรงรับสั่งถามถึงการพบดาว เนปจูนและทรงอธิบายถึงเรื่องเกี่ยวกับ โหราศาสตร์พร้อมทั้งทรงมีรับสั่งว่าประสงค์จะ ได้ เครื่องวิชาโหรและเครื่องคำนวณดูดาว ตัวอย่างเครื่องกลและกล้องส่องอย่างดี (เซอร์ จอห์น บาวริง (เขียน) เพ่ง บุนนาค (แปล) , 2502 : 34) แสดงถึงความสนพระทัยในวิชา การด้านนี้เป็นอย่างมากและเป็นการนำความรู้ ใหม่ด้านต่างๆ มาพัฒนาสังคมไทยต่อมา นับ ว่าเป็นการก้าวสู่สังคมแบบใหม่ด้วยวิทยาการ ตามหลักวิชาตั้งแต่บัดนั้น

ผลจากการพัฒนาประเทศให้เป็นสังคมแบบใหม่

กล่าวได้ว่าปัจจัยต่าง ๆ ข้างต้นมีส่วน สำคัญที่ทำให้เกิดการพัฒนารับปรุงเปลี่ยนแปลง สังคมไทยนับเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญที่ไทยก้าวสู่การ เป็นสังคมแบบใหม่หรือชนวนลัทธิ ตั้งแต่ระบบ เศรษฐกิจซึ่งแต่เดิมเป็นการเกษตรที่ผลิตเพื่อ เลี้ยงตนเอง กลายเป็นการผลิตเพื่อการค้าและมีการ ขยายตัวของตลาดต่างประเทศมากขึ้นตาม สนธิสัญญาบาวริง สมัยนี้เริ่มมีเงินเป็นตัวกลาง ในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้ากัน ซึ่งจากเดิม ไม่มีใช้เป็นการใช้สินค้าแลกเปลี่ยนกันเอง จึงมี ผลทำให้การซื้อขายสินค้าทั้งภายในและภายนอก ประเทศเป็นระบบมากขึ้นมีการจัดตั้งโรงกษาปณ์ เพื่อรับผิดชอบด้านนี้โดยตรงในปี พ.ศ. 2403 ต่อมา มีการจัดระบบการเก็บภาษีอากรให้เป็นแบบ แผนมากขึ้นในขณะนั้นผลิตข้าวส่งขายได้มากจนมี

ราชได้เข้าประเทศมากเช่นกัน (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 79 ก. จ.ศ. 1218) นับว่าระบบเศรษฐกิจและการค้าขายกับต่างประเทศ ได้รับการจัดวางระบบตั้งแต่บัดนั้น โดยเฉพาะข้าวเป็นสินค้าที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจขณะนั้นมาก หมอบรัดเลย์ได้กล่าวว่า (บางกอกกรีกอลเดอร์, 2409 : 223) “กรุงเทพ ฯ นี้เปรียบเสมือนทุ่งฉาง อันใหญ่สำหรับจำหน่ายข้าวในทวีปเอเชีย” มีเรือสินค้ารอบรทุกข้าวเป็นจำนวนมากคือในช่วง วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2409 มีกำปั่นต่างประเทศ เข้ามาจอดอยู่ในกรุงเทพ ฯ ถึง 26 ลำ กำปั่นไทย 46 ลำ รวมเป็น 72 ลำ (บางกอกกรีกอลเดอร์, 2409 : 202) และระยะเวลาผ่านมาอีกเพียง 15 วัน มีเรือสินค้าเพิ่มขึ้นอีกเป็น 84 ลำ เรือเหล่านี้คอยบรรทุกข้าวแทบทุกลำ (บางกอกกรีกอลเดอร์, 2409 : 203) แสดงให้เห็นว่าการค้าขายข้าวกับต่างประเทศ ขยายตัวไปอย่างกว้างขวางมาก และรัฐบาลได้เปิดเสรีทางการค้าระหว่างพ่อค้ากับประชาชน ยกเลิกการผูกขาดตามสนธิสัญญาบาวริง รัฐบาลได้ออกประกาศอนุญาตให้ราษฎรซื้อขายสินค้ากับต่างประเทศได้ดังความตอนหนึ่งว่า (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 122 จ.ศ. 1218) “บรรดาราชราษฎรผู้ใดมีข้าว ปลา น้ำอ้อย น้ำตาล และสินค้าอื่น ๆ เมื่อพอใจจะขายกับคนนอกประเทศก็ให้ขายตามชอบใจ โดยสะดวกสบายเถิด” ทำให้ราษฎรมีโอกาสค้าขายได้มากขึ้น

เมื่อการค้าขายคล่องตัวและพัฒนาขึ้นทำให้ระบบเศรษฐกิจก้าวสู่แบบใหม่มากขึ้นตามมามีโรงงานและห้างร้านแบบใหม่เพื่อจำหน่ายและผลิตสินค้าเพิ่มขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ อาทิ โรงสีข้าว มีเครื่องจักรสำหรับสีข้าวเป็นครั้งแรก

(บางกอกกรีกอลเดอร์, 2409 : 243) โรงงานหีบฝ้ายด้วยเครื่องจักรทำให้ราษฎรผลิตฝ้ายเพิ่มขึ้น มีโรงงานรับซื้อฝ้ายโดยตรง (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 161 จ.ศ. 1227) โรงเลื่อยจักร ซึ่งใช้เครื่องจักรแทนแรงคนที่แต่เดิมเป็นการเลื่อยด้วยมือ ทำให้ส่งไม้โดยเฉพาะไม้สักไปขายต่างประเทศได้มากขึ้น (Bangkok Calender, 1862 : 40) มีการตั้งบริษัทการค้าของชาวต่างประเทศซึ่งตั้งห้างร้านค้าขายอยู่ในกรุงเทพ ฯ หลายบริษัท เช่น ห้างปากเกอร์ กูดเดล (Parker Goodale) ห้างเมสัน (Mason) ห้างบอร์เนียว (Borneo) ห้างสมิท (Schmit) ห้างพิกเคนแพคค์ (Pickenpack) ห้างมาร์ควอลด์ (Markwald) ซึ่งคนไทยเรียกว่า ห้างมากัว ห้างอดแมน (Odman) (Bangkok Calender, 1868 : 63) และผู้ดำเนินการในกิจการของบริษัทมีทั้งเป็นผู้จัดการเป็นผู้ดำเนินการเองและเป็นกงสุล เช่น นายพิกเคนแพคค์ ผู้จัดการของห้างพิกเคนแพคค์ ดำเนินกิจการของตนเองเพื่อจำหน่ายสินค้าเป็นตัวแทนบริษัทประกันภัย ในขณะเดียวกัน เป็นกงสุลให้ประเทศฮอลันดาและรักษาการณ์ให้ประเทศอื่น เช่น สวีเดน นอร์เวย์ ด้วย (ขจร สุขพานิช, 2505:73-88) นับว่าชาวต่างชาติได้เข้ามาค้าขายอย่างเสรีและการค้าขายขยายตัวไปอย่างมาก

นอกจากบริษัทห้างร้านและโรงงานแล้วยังมีกิจการโรงแรมที่สร้างขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ ได้แก่ ฟอล์ค โฮเตล (Falck's Hotel) มีนายซี ฟอล์ค เป็นเจ้าของเปิดกิจการในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2406 และคาร์เตอร์ โฮเตล (Carter's Hotel) มีนายพิต์คาร์เตอร์ เป็นเจ้าของ (Bangkok Calendar, 1868: 64) แสดงถึงวิถีชีวิตสมัยใหม่ก้าวเข้ามาสู่สยาม

อีกทั้งมีการเดินทางผ่านไปมาของคนต่างชาติต่างถิ่นมากขึ้น จึงมีความจำเป็นต้องสร้างโรงแรมเพื่อการพักอาศัยของผู้เดินทางและรัฐบาลไทยได้ให้การสนับสนุนในการตั้งกิจการของชาวตะวันตก มีการจัดสรรที่ดินให้ประกอบกิจการด้วยตามหลักฐานดังนี้ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 75 จ.ศ. 1219)

“...มิสเตอร์ยิลฟีแลน ผู้แทนห้างมิตติศย แวล มาขอว่าจะซื้อที่ดินแปลงหนึ่งที่บ้านอ้อได้ปากคลองบางพระโขนงแขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ จะตั้งห้างค้าขาย เพราะได้ไปเลือกที่นั้นแล้ว ชอบใจแล้ว แลที่นั้นเป็นอันมาก ลางส่วนก็กร้างว่างเปล่าอยู่ ลางส่วนก็มีเจ้าของในส่วนที่มีเจ้าของนั้น ในหลวงก็ได้ให้จัดซื้อด้วยเงิน หลวงแล้วให้พนักงานกรมพระนครบาลและกรรมการเมืองนครเขื่อนขันธ์พร้อมกันปักกำหนดที่ดินแปลงบางอ้อได้ยาวขึ้นไป 4 เส้น โดยกว้างไปตามแม่น้ำ 2 เส้น 10 วา ให้แน่นอน แล้วยกที่นั้นให้เป็นของมิสเตอร์ยิลฟีแลนเป็นที่ตั้งห้าง เหมือนดังมิสเตอร์ยิลฟีแลนได้ซื้อแต่เจ้าของแล้ว...”

นับว่าธุรกิจการค้าและการบริการได้เริ่มต้นและขยายตัวตั้งแต่นั้นส่งผลให้เกิดการปรับปรุงเศรษฐกิจเพื่อเพิ่มรายได้ให้แก่ประเทศ ปรับปรุงระบบภาษีอากร ส่งเสริมการปรับปรุงผลผลิตทางการเกษตรให้ดีขึ้น ลดอากร ค่านาและผ่อนผันการเสียค่าที่นา จัดระบบการเกณฑ์แรงงานเป็นสองผลัดให้ไพร่ได้ออกเวร กลับไปทำนาได้มากขึ้น ขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่ และเพิ่มแหล่งน้ำเพื่อทำการเกษตรรวมทั้งเพิ่มเส้นทางสัญจรไปด้วย (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว, 2504 : 249 - 250) นอกจากนี้ยังส่งเสริมให้ปลูกพืชเกษตรชนิดอื่นๆ เพิ่มเติมนอกเหนือจากข้าว คือ ยาสูบ ฝ้าย ปอ ผักผลไม้ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 เลขที่ 148 จ.ศ. 1224) เพื่อส่งเป็นสินค้าออกให้มีความหลากหลายมากขึ้นกล่าวได้ว่าเป็นการวางรากฐานจัดระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ขึ้นในสังคมสยาม

นอกจากด้านเศรษฐกิจการค้าและการประกอบอาชีพแล้ว ในด้านสังคมซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการวางรากฐานเพื่อพัฒนาประเทศให้ก้าวสู่สังคมสมัยใหม่ รัชสมัยของพระองค์ได้ทรงดำเนินการปรับเปลี่ยนขนบธรรมเนียมประเพณี จารีตปฏิบัติตลอดจนโลกทัศน์ความเชื่อถือจากเดิมให้เป็นแบบใหม่หลายประการ อาทิ ลดการเกณฑ์แรงงานไพร่แล้วใช้วิธีการจ้างแรงงาน ทำงานต่างๆ แทน ทำให้ราษฎรมีโอกาสทำงานของตนเองและมีอิสระในการประกอบอาชีพอื่นได้กว้างขวางขึ้น ส่งผลเกิดอาชีพต่างๆ ตามมาในสังคม (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2504 : 211) นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงฐานะของคนในสังคมและการยกเลิกระบบไพร่ในสมัยต่อมา

ในส่วนที่เกี่ยวกับโลกทัศน์และภูมิปัญญาของคนในสังคมให้เป็นแบบใหม่ พระองค์ได้เริ่มลดพระราชอำนาจและลดความเป็นสมมุติเทพของพระมหากษัตริย์ตามความเชื่อถือ และยอมรับของราษฎรในสังคมจารีต ที่เคยยึดถือว่ามีใช้พระราชอำนาจของพระองค์ ในฐานะองค์พระประมุขเหมือนกษัตริย์สมัยก่อนทั้งๆ ที่ยังทรงกระทำได้ ด้วยทรงมีพระราชดำริว่า

จารีตบางประการขัดกับการพัฒนาประเทศ หากราษฎรยังมีความเชื่อแบบเดิมอยู่จะทำให้การพัฒนาประเทศเป็นไปได้ลำบาก แต่หากความเชื่อดีบางประการที่มีเหตุผลและสอดคล้องกับวิถีปฏิบัติที่เหมาะสม จะทำให้การพัฒนาเป็นไปได้เร็วขึ้น จึงกำหนดแบบแผนการปฏิบัติให้เป็นระบบระเบียบมากขึ้น อาทิ พระมหากษัตริย์ทรงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งแต่ก่อนผู้ถือเป็นแต่เชื้อพระวงศ์ ขุนนางและข้าราชการ แต่เพื่อให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ คือ ผู้หนึ่งที่มีส่วนในการบริหารประเทศ ต้องกระทำการด้วยความซื่อสัตย์สุจริตด้วย (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 99/3 ร.ศ.83) พระองค์ไม่ทรงใช้พระราชอำนาจยึดครองที่ดินและที่อยู่อาศัยของราษฎรมาโดยพลการเหมือนแต่ก่อน แต่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติกำหนดอำนาจและขอบเขตของกษัตริย์ในการยึดครองที่ดินของราษฎรเพื่อสาธารณะประโยชน์เท่านั้น (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร .สบ.4/8 ม.ป.ป.) มิได้รับทรัพย์สินของหลวงแล้วยกให้ผู้ใดตามความพอใจอย่างแต่ก่อน ขณะเดียวกันได้ให้ความสำคัญแก่ราษฎรมากขึ้นหากจำเป็นต้องไล่ที่หรือขอที่ดินจะมีการจ่ายค่าที่เดิมและจัดหาที่ใหม่ให้เป็นการทดแทน (กองจดหมายเหตุ แห่งชาติ, จดหมาย เหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 27 จ.ศ. 1230) นับเป็นการวางระบบการใช้พื้นที่และให้ความเสมอภาค แก่ราษฎรเพิ่มขึ้น

ด้านสิทธิเสรีภาพของราษฎร พระองค์ทรงเห็นถึงความเดือดร้อนของราษฎรในการนำผู้หญิงมาหัดละคร ซึ่งหลายครอบครัวมิได้เต็มใจและตัวผู้หญิงเองไม่ต้องการดังความว่า

(กอง จดหมายเหตุแห่งชาติ,จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 64 จ.ศ. 1221)

“...ราษฎรที่มีบุตรหญิงงาม ๆ ไม่อยากจะให้ต้องขังต้องติดอยู่ในพระราชวังต้องร้อนรนเสือกไสหิมผิวเป็นเจ้าของเสียก็มีบางพวกให้บุตรหญิงหยอดตาให้อกนุป่วยเสียบ้าง ทำเป็นแผลเอายากัดตาให้เปื่อย ไม่รู้หายกลายเป็นแรงเสียบ้างเกล้งให้บุตรตำมารยาว่าเป็นน่อยเปลี้ยเสียจริตเสียบ้าง...”

ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงให้งดเว้นการเกณฑ์ผู้หญิงมาหัดละคร โดยให้หัดเฉพาะบุตรหลานข้าราชการที่บิดามารดาและญาตินำมาถวายตัว ห้ามให้นำบุตรหลานข้าราชการที่บิดามารดาและญาติพี่น้องไม่ยินยอมมาหัดเล่นละคร นับว่าให้เสรีภาพแก่สตรีทางหนึ่งในขณะนั้น

ในขณะเดียวกันได้มีการอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออกจากราชการได้ ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ คือ อนุญาตให้เจ้าจอมลาออกจากพระราชวังได้ หากว่าหญิงคนใดไม่ได้สมัครใจมาถวายตัว จะขอกลับไปอยู่กับบิดามารดา พระองค์ก็ทรงโปรดให้ไปตามความต้องการ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 105,107 จ.ศ. 1217 และเลขที่ 120 จ.ศ. 1226) และยังอนุญาตให้เจ้านายมหาดเล็กในวังหรือบุตรขุนนางที่พอใจหญิงในวังหรือผู้หญิงที่หัดละครให้มาบอกมาสารภาพโดยไม่ต้องเกรงพระอาญา หากเป็นความเต็มใจเห็นว่าเหมาะสมกันก็ทรงยกให้ (กองจดหมายเหตุ แห่งชาติ, เอกสาร รัชกาลที่ 4 เลขที่ 1 ก/8 ม.ป.ป.) นับว่าเป็นการยกสถานภาพสตรีไทยให้สูงขึ้นโดยมิได้ถือเป็นทรัพย์สินยกให้ใครก็ได้ดังแต่เดิม

จารีตปฏิบัติอีกหลายประการได้รับการยกเลิกด้วย ได้แก่ อนุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าเวลาเสด็จพระราชดำเนินมิต้องหลบซ่อนตัวอย่างแต่ก่อนแต่ให้คอยเฝ้ารับเสด็จได้ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2505 : 211) นับว่าให้สิทธิเสรีภาพแก่ราษฎรมากขึ้นกว่าเดิมด้วย

การเปลี่ยนแปลงภายหลังการดำเนินนโยบายเพื่อพัฒนาประเทศให้เป็นสังคมแบบใหม่

จากการที่มีชาวตะวันตกเข้ามาในประเทศไทยมากมายในขณะนั้น ส่งผลให้พระองค์ทรงดำเนินนโยบายยอมรับวิทยาการตะวันตกและปรับปรุงประเทศตามแบบใหม่มากขึ้น เช่น ด้านการศึกษาในพระราชสำนัก ทรงโปรดเกล้าฯ ให้คณะผู้สอนศาสนาคริสต์ 3 คน คือนางแคน บรัดเล นางเอส แมททูน และนางจอห์น เทเลอร์โจนส์ ไปสอนภาษาอังกฤษในราชสำนักเป็นเวลา 3 ปี ทำให้สตรีชาววังมีโอกาสดูศึกษาหาความรู้มากขึ้นกว่าเดิม ผู้ที่เรียนภาษาอังกฤษถึงขั้นใช้งานได้ คือเจ้าจอมมารดากลิ่น (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2504 : 111) ต่อมาในปี พ.ศ. 2404 โปรดเกล้าฯ ให้จ้างนางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna Leonowens) ชาวอังกฤษ มาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษให้พระราชโอรสและพระราชธิดา ทรงให้ตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวังเพื่อให้พระราชโอรสและพระราชธิดาและพระบรมวงศานุวงศ์ทุกพระองค์ได้ศึกษาภาษาอังกฤษและต่อมาทรงโปรดให้ศึกษาวิชาการแขนงต่างๆ กว้างขวางขึ้น อาทิ คณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516 : 19)

นับว่าเป็นการวางรากฐานการศึกษาแบบใหม่ขึ้นในสังคมไทย

ในรัชสมัยของพระองค์มีการส่งข้าราชการไปศึกษาและดูงานในต่างประเทศหลายคน เช่น (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 317 จ.ศ. 1228) หวาด บุนนาค บุตรพระอภัยสงครามไปฝึกหัดวิชาทหารเรือได้กลับมารับราชการเป็นหลวงวิเศษพจนานายเนตร บุตรพระยาสมุทรปราณรัญย์ ไปเล่าเรียนที่สิงคโปร์ เรียนรู้ภาษาอังกฤษได้ดี กลับมารับราชการได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นขุนศรีสยามกิจ ผู้ช่วยกงสุลสยาม เมืองสิงคโปร์ นายพร บุนนาค ไปเรียนที่อังกฤษ 3 ปี เมื่อเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์เป็นราชทูตไปฝรั่งเศสได้เรียกมาให้เป็นล่าม แล้วเลยกลับกรุงเทพ ฯ พระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายราชานัดยานุหาร หุ้มแพรวิเศษ ในกรมพระอลักษณฯ พนักงานเชิญรับสั่งไปต่างประเทศและทรงใช้สอยในหน้าที่ราชเลขาณูการ ภาษาอังกฤษมาตลอดรัชกาล

ในด้านการช่างเมื่อครั้งส่งทูตไปฝรั่งเศสได้ให้ขุนชำนาญยานยนต์หัดเรียนแก่นาฬิกา โดยมีรับสั่งให้พระสยามธรรนุรักษ์เอาไปฝากขอหัดกับช่างที่ดีๆ ถ้าต้องการซื้อเครื่องมือเครื่องอะไหล่ใช้เท่าใด ก็ให้ทำบัญชีเบิกเงินได้ สำหรับนักเรียนที่ส่งไปยุโรปในขณะนั้นแต่ได้กลับมารับราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อมา มี 3 คนคือ เจ้าพระยาสุรวงษ์วัฒน์ศักดิ์ (โต บุนนาค) พระยาราชานุประพันธ์ (สุดใจ บุนนาค) ซึ่งทั้งสองท่านไปเรียนที่อังกฤษส่วนหลวงดำรงสุรินทรฤทธิ์ (บั้น) ไปเรียนที่ฝรั่งเศส (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2504 : 114) จะเห็นได้ว่าใน

รัชสมัยของพระองค์ท่าน ได้ริเริ่มส่งคนไปเรียนต่างประเทศเพื่อนำวิชาการแบบใหม่มาปรับปรุงงานด้านต่างๆ แม้ว่าจะยังจำกัดอยู่เฉพาะขุนนางและข้าราชการชั้นสูง แต่ก็เป็นการวางรากฐานให้พัฒนาขึ้นในสมัยต่อมา ซึ่งการพัฒนาคนเป็นกำลังสำคัญยิ่งต่อการพัฒนาประเทศในระยะยาว

นอกจากการศึกษาในรูปแบบที่เป็นระบบแล้ว ยังมีการให้การศึกษาหรือเผยแพร่ความรู้สมัยใหม่ให้แก่ราษฎรได้เข้าใจตามหลักวิชา ซึ่งมีส่วนสำคัญในการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของคนในสังคม ที่เคยมีความรู้ความเชื่อกันแต่เดิมมาแตกต่างไปจากความรู้ใหม่ที่เผยแพร่ในขณะนั้น ได้แก่ ความรู้ด้านวิทยาศาสตร์ การอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ โดยให้ความรู้ว่าเป็นการเกิดขึ้นตามการหมุนเวียนของธรรมชาติ มิใช่การกระทำของเทวดาหรือภูตผีปิศาจ ดังเช่น ฝนแล้งหรือฝนชุก เพราะขึ้นอยู่ กับลักษณะภูมิประเทศและภูมิอากาศ มิใช่สิ่งเหนือธรรมชาติ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 103 จ.ศ. 1226) และอธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับวัฏจักรของการเกิดฝน การหมุนของดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์และโลก (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 44 ม.ป.ป.) ส่วนการเกิดสุริยุปราคาสามารถอธิบายได้ด้วยระบบการโคจรหมุนเวียนของโลก ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ มิใช่เป็นเรื่องของไสยศาสตร์ ดังที่เคยเชื่อกันมาด้วยเหตุนี้ทำให้พระองค์ทรงทำนุบำรุงการเกิดสุริยุปราคา ที่ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ได้อย่างแม่นยำ (บางกอกเรียลไทม์ 17 มกราคม 2409 : 211) จึงทรงได้รับการเทิดพระเกียรติเป็นบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทยจากเหตุการณ์นี้

แม้ในระยะแรกความรู้ใหม่ยังขัดกับความเชื่อเดิมของราษฎรอยู่มาก และเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศ แต่ด้วยพระวิริยะและปรีชาญาณ พระองค์ได้ใช้ปรากฏการณ์ธรรมชาติกับความเชื่อของราษฎรให้สอดคล้องกันและได้ผลดีต่อการพัฒนาประเทศหลายด้าน อาทิ การที่ราษฎรหวาดกลัวว่าเมื่อเกิดดาวหางแล้วจะทำให้ฝนแล้ง เกิดโรคภัยไข้เจ็บ ผู้คนล้มตาย พระองค์ได้ใช้ความกลัวของราษฎรเป็นเครื่องมือในการปรับปรุงและพัฒนาประเทศในทางที่เป็นประโยชน์ ทรงแนะนำว่าหากกลัวฝนแล้งให้หาภาชนะเก็บน้ำไว้ใช้และให้รีบทำนาในช่วงที่ยังมีฝนชุกอยู่ เพื่อได้มีผลผลิตไว้บริโภคตลอดทั้งปี เหลือส่งขายมีรายได้เพิ่มขึ้น มีเงินใช้ในหน้าแล้ง หากกลัวโรคระบาดให้น้ำบุตรหลานและตนเองไปปลูกฝ้ายป้องกันโรคและให้รักษาความสะอาดของร่างกาย เครื่องนุ่งห่ม เครื่องนอน ที่อยู่อาศัย ให้สะอาดเรียบร้อย อยู่ในสภาพที่ดี ดูแลบ้านเรือนและบริเวณให้ปลอดโปร่งอากาศถ่ายเททั่วถึง (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2505 : 306) วิธีนี้นับว่าช่วยปรับปรุงลักษณะนิสัยจากความเชื่อเดิมของคนไทยได้ผล อีกทั้งเป็นการให้ความรู้แบบใหม่ทางด้านวิทยาศาสตร์ไปด้วยพร้อมกัน ซึ่งเป็นการวางรากฐานการศึกษาวิทยาศาสตร์ตามหลักวิชาที่สำคัญในสังคมไทยต่อมา

ในด้านความคิดและความเชื่อทางศาสนา เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งคณะธรรมยุติก ตั้งแต่รัชสมัยที่ 3 เป็นการศึกษาพระธรรมอย่างมีเหตุผล เน้นความเชื่อถือและแนวความคิดตามหลักการไม่ให้หลงเชื่อสิ่งต่างๆ ที่เห็นหรือเชื่อตามกันมาและหาเหตุผล

อธิบายไม่ได้ เช่น เรื่องผีหรือเรื่องเหนือธรรมชาติ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2501 : 32) ทรงแนะนำให้ตรึกตรองคิดก่อนเชื่อและอธิบาย การนับถือศาสนาตามความศรัทธาของตนเอง มีเหตุผลที่จะนับถือศาสนา ไม่ใช่ไม่นับถือตามอย่างบรรพบุรุษหรือเพราะถูกชักชวน อีกทั้งการประกอบพิธีบูชาในพระคัมภีร์ต่าง ๆ นั้น มิได้ บอกว่าเป็นบุญกุศล (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว, 2505 : 131) จึงนับว่าเป็นแนวความคิด แบบสมัยใหม่ที่ให้คิดให้เชื่อ และให้กระทำการใด ๆ ด้วยการใช้สติปัญญา มีเหตุผลตามหลักวิชา ที่เชื่อถือและเป็นไปได้ ตามหลักการ ซึ่งเป็นความคิดใหม่ในขณะนั้น

ด้านการสาธารณสุขในรัชสมัยของ พระองค์ได้เริ่มดำเนินการสาธารณสุขแบบใหม่ เพื่อพัฒนาด้านสุขภาพอนามัยของประชาชน หลายประการ อาทิ ประกาศไม่ให้ราษฎรทิ้งซากศพของสัตว์ต่างๆ ลงในแม่น้ำลำคลอง เพราะจะทำให้เชื้อโรคแพร่กระจาย (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2503 : 97) ทรงแนะนำให้ราษฎรนำบุตรหลานไปปลูกฝีป้องกันโรค ให้ดูแลรักษาความสะอาดของร่างกาย เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยให้สะอาดเรียบร้อย และแนะนำวิธีรักษาพยาบาลตนเองเมื่อมีอาการเจ็บป่วย (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2504 : 306) มีการตั้งสถานที่รักษาพยาบาลในขณะนั้น เรียกว่า โรงหมอซึ่งพัฒนาขึ้นจากสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นสถานที่ที่หมอมีอำนาจและมีที่อยู่สำหรับคนไข้พัก มีบริการปลูกฝีที่โรงหมوتاพระและที่ศาลาวัดสุทัศน์ เทพราราม (เรื่องเดียวกัน : 308) ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นการวางรากฐานการ

รักษาพยาบาลแบบใหม่และเป็นจุดกำเนิดของการตั้งโรงพยาบาลในสมัยต่อมา ทำให้ประชาชนเริ่มปรับตัว ปรับความคิดความเชื่อเกี่ยวกับการดูแลสุขภาพอนามัยของตนเองและสังคม บริเวณโดยรอบที่ตนต้องเกี่ยวข้องกับความคิดแบบใหม่ที่ต่างไปจากเดิม

ด้านการคมนาคม ในรัชสมัยของ พระองค์ได้ปรับปรุงและขยายเส้นทางคมนาคมทางบก ด้วยการสร้างถนนแบบใหม่แทนทางเกวียนแบบเดิม เป็นการเพิ่มเส้นทางสัญจรเพื่อการเดินทาง ติดต่อค้าขายได้สะดวกขึ้น โดยเฉพาะถนนสายหลักในกรุงเทพฯ ได้แก่ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถนนสีลม ทำให้ สองฝั่งถนนมีร้านค้าคึกคักแฉะขึ้น เกิดขึ้นเป็นแหล่งค้าขายของชาวจีน และชาวตะวันตกเพิ่มขึ้น (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5, 2516 : 237) การค้าขายทางบก จึงขยายตัวตามมากเกิดเป็นห้างร้านและย่านการค้าขายที่สำคัญ ราษฎรได้ เปลี่ยนแปลงจากความนิยมตั้งบ้านเรือนอยู่ริมน้ำ มาตั้งอยู่บริเวณสองฟากฝั่งถนนกันมากขึ้น เกิดเป็นลักษณะสังคมใหม่ในชุมชนเมือง ในเวลาต่อมาส่วนการสร้างถนนในหัวเมืองมีการขยายตัวตามเมืองใหญ่หลายแห่ง อาทิ การสร้างถนนจากเมืองสงขลาไปจนถึงเขตแดนไทรบุรีของมาเลเซีย ขณะนั้น อังกฤษปกครองอยู่หมอบริตเต สैनอแนะให้สร้างถนนระหว่างกรุงเทพฯ กับ เชียงใหม่ ซึ่งขณะนั้นอยู่ในระบบเจ้าผู้ครองนคร เพื่อให้การสัญจรสะดวกขึ้น ติดต่อค้าขายและเจริญพระราชไมตรีกันได้คล่องตัวขึ้น (บางกอก รีกอดเดอร์, 2409:254) ในส่วนของทางน้ำก็มีการขุดลอกคลองสายเดิมและขุดคลองใหม่เพิ่มเติม

มากขึ้น เพื่อให้สะดวกแก่การสัญจรและการค้าขาย นอกจากสร้างถนนและขุดคลองแล้วยังมีการสร้างสะพานข้ามคลองเพื่อเชื่อมถนนอีกหลายสาย มีสะพานที่สร้างด้วยไม้ เหล็ก และอิฐปูนตามอย่างตะวันตก (สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงบำเพ็ญพระราชกุศล, 2504 : 417-419) การคมนาคมทางบกและทางน้ำได้รับการวางรากฐานอย่างกว้างขวาง อีกทั้งมีการใช้เรือกลไฟเพื่อเดินทางไปต่างประเทศ เป็นครั้งแรกในสมัยนี้ด้วย (บางกอกกรีกเกอร์ , 2409 : 238) นับเป็นความก้าวหน้าด้านการใช้ยานพาหนะในขณะนั้นอย่างมาก

การพัฒนาเพื่อปรับปรุงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมวัฒนธรรมและประเพณีอีกบางประการในสมัยนี้ ก็กล่าวได้ว่าเป็นการวางรากฐานด้านวัฒนธรรมการแต่งกาย ประเพณีการปฏิบัติตนในโอกาสต่างๆ ให้เหมาะสมกับโอกาสและกาลสมัย อีกทั้งเป็นภาพลักษณ์ที่ดีในสายตาชาวตะวันตกก็ได้เริ่มต้นในสมัยนี้หลายด้าน เช่น การให้ข้าราชการและขุนนางสวมเสื้อเวลาเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ การอนุญาตให้ชาวต่างประเทศเข้าเฝ้าและเปลี่ยนวิธีการเข้าเฝ้าของชาวตะวันตกจากหมอบกราบมาเป็นนั่งเก้าอี้และการอนุญาตให้คนไทยไปรับจ้างทำงานกับชาวยุโรปได้เป็นการให้เสรีภาพในการประกอบอาชีพ ได้แก่ เป็นครูสอนภาษาไทยให้แก่ชาวต่างชาติ รับจ้างทำงานในห้างร้าน โรงงาน รับเหมาก่อสร้าง หรือเป็นคนรับใช้ภายในบ้านและรับงานชาวยุโรป มาทำที่บ้านของตนได้ เป็นต้น (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2503 : 224 และ 274) ทำให้ราษฎรประกอบอาชีพได้กว้างขวางขึ้น ตามลักษณะของ

สังคมแบบใหม่ที่มีลักษณะงาน ขยายตัวออกไปจากเดิม

เนื่องจากสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไปดังกล่าววิธีการที่ทำให้พระองค์ท่านได้รับทราบข่าว จากรายการและได้พบเห็นปัญหาของราษฎร จึงมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไปด้วยจากแต่เดิมกษัตริย์ ให้ขุนนางข้าราชการชั้นสูงเป็นผู้ถวายรายงานให้ทรงทราบ แต่เมื่อสังคมมีความหลากหลายซับซ้อนขึ้น จึงได้มีการปรับเปลี่ยนวิธีใหม่โดยให้ราษฎรมีส่วนรับผิดชอบต่อบ้านเมือง ช่วยเป็นหู เป็นตาดูแลความเรียบร้อยของบ้านเมืองด้วยตนเองให้มากขึ้น ให้เจ้าของบ้านดูแลการใช้ไฟในการ หุงต้มอาหาร การใช้ตะเกียง การจุดเทียน ป้องกันการเกิดไฟไหม้ ให้จัดบำเพ็ญบุญกุศลดูแลความเรียบร้อย ป้องกันปัญหาโจรผู้ร้าย ทะเลาะวิวาท แย่งชิงทรัพย์สิน โดยให้จับตัวส่งกรมพระนครบาลและให้รางวัลแก่ผู้นำจับส่งด้วย (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2505 : 43) เป็นการร่วมกันรับผิดชอบต่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง นอกจากนี้ยังมีการประกาศเป็นลายลักษณ์อักษร นำไปปิดประกาศให้ทราบโดยทั่วกันแทนการตีฆ้องร้องป่าว เพราะมีระบบการพิมพ์เกิดขึ้นแล้วในขณะนั้น (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 เล่มที่ 116 จ.ศ. 1226) ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องใหม่ในขณะนั้น อีกทั้งพระองค์ท่านยังได้เสด็จประพาสในพระนครและตามหัวเมืองต่างๆ เพื่อให้ใกล้ชิดอาณาประชาราษฎร์รับทราบ รับฟังเรื่องราวและปัญหาของราษฎรอย่างแท้จริง ด้วยพระองค์เองและเปิดโอกาสให้ราษฎรได้เข้าเฝ้าใกล้ชิดพระยุคลบาท (สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงบำเพ็ญพระราชกุศล, 2500 : 37) อันเป็นแนวทางหนึ่งในการ

ด้านแสนยานุภาพในการมีดินแดนโพ้นทะเล ภายใต้การปกครองของมหาอำนาจตะวันตก การเผยแผ่ศาสนาคริสต์ของชาวตะวันตก การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในจีน ส่งผลให้เกิดการอพยพย้ายถิ่นเข้ามาสู่ประเทศไทยมากขึ้น การทำสนธิสัญญาบาวริง ทำให้เปิดประตูการค้ากับนานาประเทศล้วนแต่ส่งผลให้ไทยต้องมีการปรับเปลี่ยนด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการดำเนินชีวิตของชนชาวสยามจากลักษณะสังคมจารีตแบบเดิม ก้าวไปสู่สังคมแบบใหม่ หรือนวลักษณ์ในขณะนั้นอย่างมาก นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงของไทยในทุกด้าน จากแบบเดิมเข้าสู่แบบใหม่ทั้งในด้านขนบธรรมเนียม ประเพณี กฎเกณฑ์ต่างๆ ทางสังคม และราชสำนัก ตลอดจนความเชื่อทัศนคติ การศึกษา การคมนาคม การสาธารณสุข การศาสนา และการพาณิชย์ รวมทั้งก่อให้เกิดปัญหาภายใน

ในประเทศตามมา อาทิ ปัญหาสังคม ความสัมพันธ์ ของบุคคล ค่านิยม วัฒนธรรมและสินค้าจากต่างประเทศ ธรรมเนียม ปฏิบัติจากเดิมเปลี่ยนไปเป็นแบบตะวันตก ได้เริ่มก่อเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นรากฐานให้ไทยได้พัฒนาประเทศด้านต่างๆ อย่างต่อเนื่องตามมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังที่พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงกล่าวไว้ว่า (พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, 2511 : 163) “...อันที่จริงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น เนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มไว้ก่อนหรืออาจกล่าวได้ว่าพระองค์ได้พระราชทานแนวพระบรมราโชบายไว้...” ซึ่งจะเห็นได้ว่าหลายประการของการเปลี่ยนแปลงจากสังคมแบบเดิมเข้าสู่สังคมแบบใหม่ได้พัฒนาอย่างต่อเนื่องในรัชกาลต่อมาจนถึงปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 27. จ.ศ. 1230.

- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 44. ม.ป.ป.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 44. จ.ศ. 1215.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 64. จ.ศ. 1215.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 64. จ.ศ. 1221.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 75. จ.ศ. 1219.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 94. จ.ศ. 1222.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 96. จ.ศ. 1220.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 103. จ.ศ. 1226.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 105. จ.ศ. 1217.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 107. จ.ศ. 1217.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 110. จ.ศ. 1225.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 116. จ.ศ. 1226.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 126. จ.ศ. 1226.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 145. จ.ศ. 1227.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 148. จ.ศ. 1224.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 150. จ.ศ. 1228.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 161. จ.ศ. 1227.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 261. จ.ศ. 1227.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 284. จ.ศ. 1228.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 317. จ.ศ. 1228.
- _____ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 550. ม.ป.ป.
- _____ . เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 1 ก/8 เจ้านายมหาดเล็กในวังพอใจเจ้าหญิงในวังเมื่อสารภาพผิด ก็ทรงอนุญาต. ม.ป.ป.
- _____ . เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 2/13 จดหมายจากกงสุลอังกฤษ. ร.ศ. 88.
- _____ . เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 2/14. ร.ศ. 76-80.
- _____ . เอกสาร สบ. 4/8 เบ็ดเตล็ด. ม.ป.ป.
- _____ . เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 79 ก. จ.ศ. 1218.

- เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 99/3 พระบรมราโชวาทรัชกาลที่ 4 ในวันเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 60 ชันษา. ร.ศ. 83.
- เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 122. จ.ศ. 1218. ขจร สุขพานิช. ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัย Bangkok. กรุงเทพฯ : ประสานมิตร, 2518.
- “หนังสือพิมพ์บางกอกกาเลนดาร์”. ศิลปากร. 4 พฤศจิกายน 2505. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. “จดหมายเหตุ เสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหัวก่อ” ใน ประชุมจดหมายเหตุ เรื่อง สุริยุปราคาในรัชกาลที่ 4 และเรื่อง รัชกาลที่ 4 ประชวรสวรรคต. พระนคร : ม.ป.ท. 2500.
- เซอร์ จอห์น บาวริง (เขียน). เฟ่ง นุนนาค (แปล). เซอร์ยอนโบว์ริง. พระนคร : ศิริณสาร, 2502.
- ดี.จี.อี. ฮอลล์ (เขียน). คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคณะ (แปล). ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2522.
- บางกอกกรีกอเดอร์. “ข่าวกรุงเทพฯ” 1 มกราคม 2409.
- “ข่าวกรุงเทพฯ” 17 มกราคม 2409.
- “หนังสือหลวง” 17 มกราคม 2409.
- “กลไฟสี่ข้าว” 31 มกราคม 2409.
- “เรือกลไฟในกรุงเทพฯ” 31 มกราคม 2409.
- “ทางหลวงในกรุงเทพฯ” 22 ธันวาคม 2409.
- ปาลเลกัวซ์ (เขียน). สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). เล่าเรื่องกรุงสยาม. กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, 2520.
- พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : ศุภสภา, 2501.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400. พระนคร : ศุภสภา, 2503.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404. พระนคร : ศุภสภา, 2504.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2408. พระนคร : ศุภสภา, 2504.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 - 2411. พระนคร : ศุภสภา, 2505.
- พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2514.
- พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์. “การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511. พระนคร : พระจันทร์, 2511.
- เฟรด ดับบลิว ริกส์ (เขียน). อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง (แปล). การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า. กรุงเทพฯ : ประสานมิตร, 2519.

_____. เอกสารรัชกาลที่ 4 เลขที่ 79 ก. จ.ศ. 1218.

วอลเตอร์ เอฟ เวลลา (เขียน). นิจ ทองโสภิต (แปล). แผ่นดินพระนั่งเกล้า. กรุงเทพฯ :

สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514.

สมเด็จพระบวรราชพิทยาคม. เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : รุ่งเรืองธรรม, 2500.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ความทรงจำ. กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2516.

_____. “ตำนานการเรียนภาษาอังกฤษ”ในประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. พระนคร : กุรุสภา, 2504.

_____. พระราชพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6. พระนคร : กุรุสภา, 2504.

สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์. เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ.

พระนคร : พระจันทร์, 2481.

เอ. บี. กริสโวลด์ (เขียน). หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (แปล). “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”

ในหนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511. พระนคร :

พระจันทร์, 2511.

แอ็บบ็อต โลว์ มอฟแฟท (เขียน). นิจ ทองโสภิต (แปล). แผ่นดินพระจอมเกล้า. กรุงเทพฯ :

สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2520.

Bangkok Calender. 1862.

_____. 1868.